

“MANAS” DESTANINDA GEÇEN BAZI CERRAHİ ARAÇ-GEREÇ ADLARI

Nurgül MOLDALİEVA *

Özet: Kırgız sözlü edebiyatının en önemli mirası olan “Manas” destanında, Kırgızların tarihi, toplumsal yapısı, dünyaya bakış açısı, yaşam anlayışı, inançları, gelenek görenekleri ve diğer birçok kültürel değerleri ile ilgili oldukça zengin ve önemli bilgiler yer almaktadır. Destan üzerine bugüne kadar yapılan bilimsel araştırmalarda bu bilgiler çeşitli yönlerden ele alınmış olup yalnız Kırgızlarla ilgili değil genel Türk ve Moğol halklarının geçmişine, kültür ve dillerinin tarihine ışık tutan önemli sonuçlar elde edilmiştir. Araştırmacıların dikkatlerini çeken ilginç konulardan biri de destandaki halk hekimliği geleneğidir. Elbette ki, dünyadaki diğer toplumlar gibi Kırgızlar da modern tıbbın gelişimine kadar bütün canlı varlıklarda görülen hastalıkların tedavisinde asırlardır nesilden nesle aktarılan geleneksel tedavi yöntemlerini, bilgi ve birikimlerini, yaşadıkları bölgelerin coğrafi koşulları ve mevcut imkanlarını kullanmışlardır. Bu durum destana oldukça ayrıntılı bir şekilde yansımıştır. Kırgızların özellikle çeşitli bitkilerden, minerallerden, evcil ve yabani hayvanların organlarından elde ettikleri *apıyım, apı, ebep, kırma kızıl darı, meer çöp, mumiya, sebep, uulcan, üpü* vd. gibi en eski ilaçlarının adları “Manas” destanında sık geçmekte olup Kırgız halk hekimliği terminolojisinin tarihsel gelişim sürecine de ışık tutmaktadır. Destanda çeşitli tedavi malzemelerinin yanı sıra hastayı tedavi esnasında kullanılan bazı araç-gereçlerin adlarına da rastlanmıştır. Bu araç-gereçlerin önemli bir kısmının savaş meydanlarında yaralanmalardan kaynaklanan çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanılan ve çağın imkanlarına göre geliştirilen cerrahi araç-gereçler olduğu anlaşılmaktadır. Destanda geçen bu araç-gereç adlarının henüz ayrıntılı bir şekilde dilbilimsel açıdan ele alınmadığı görülmektedir. Bildirimizde bu eksikliğin giderilmesine katkıda bulunmak amacıyla söz konusu destanda geçen cerrahi araç-gereç adlarından olan *tintüür ve şimşüür* terimleri ele alınacak olup bu sözcüklerin kökeni ve kullanım şekilleri art zamanlı ve eş zamanlı araştırma yöntemiyle ayrıntılı olarak incelenecektir. Bu tür bir çalışmanın Türk dilinin köken bilgisiyle ilgili sorunların giderilmesine, genel Türk halk hekimliği terimlerinin tarihsel gelişim sürecinin aydınlatılmasına katkı sağlayacağı düşüncesindeyim.

Anahtar Kelimeler: *Manas destanı, Kırgız halk hekimliği, cerrahi araç-gereç adları, tintüür, şimşüür.*

Names of Some Surgical Tools Mentioned in the Epic “Manas”

Abstract: The “Manas” epic, which is the most important heritage of Kyrgyz oral literature, contains very rich and important information about the history of the Kyrgyz people, their social structure, world view, understanding of life, beliefs, traditions and many other cultural values. In the scientific research carried out on the epic so far, this information has been discussed from various aspects, and important results have been obtained that shed light not only on the Kyrgyz people, but also on the past of the Turkic and Mongolian people in general, and the history of their culture and language. One of the interesting issues that attracts the attention of researchers is the folk medicine tradition in the epic. Of course, like other societies in the world, Kyrgyz people have used traditional treatment methods, knowledge and experience, geographical conditions and available facilities of the regions they live in, in the treatment of diseases seen in all living beings until the development of modern medicine. This situation is reflected in the epic in great detail. *Apıyım, apı, ebep, kırma kızıl darı, meer çöp, mumiya, sebep, uulcan, üpü* etc., which the Kyrgyz people obtain especially from various plants, minerals, and the organs of domestic and wild animals. The names of the oldest medicines such as are frequently mentioned in the “Manas” epic and shed light on the historical development process of Kyrgyz folk medicine terminology. In addition to various treatment materials, the names of some tools and equipment used during the treatment of the patient were also found in the epic. It is understood that a significant part of these tools and equipment are surgical tools and equipment used in the treatment of various diseases resulting from injuries on the battlefields and developed according to the possibilities of the age. It seems that the names of these tools and equipment mentioned in the epic have not yet been discussed in detail from a linguistic perspective. In our paper, in order to contribute to the elimination of this deficiency, the terms *tintuur* and *şimşüür*, which are the names of surgical tools and equipment mentioned in this saga, will be discussed, and the origin and usage patterns of these words will be examined in detail by art-time and simultaneous research method. I believe that such a study will contribute to solving the problems related to the etymology of the Turkic language and to illuminating the historical development process of general Turkic folk medicine terms.

Key Words: *Manas epic, Kyrgyz folk medicine, names of surgical tools and equipment, tintüür, şimşüür.*

* Ardahan Üniversitesi, İBEF, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, nurgulmoldalieva@gmail.com

Giriş

Kırgızlardaki tabiplik (halk hekimliği) geleneğinin tarihi incelendiğinde onların hastalığın türüne ve durumuna göre çok çeşitli tedavi malzemesi ve tedavi yöntemlerini kullandıkları anlaşılmıştır (Moldaliev, 2010, s.10-14). Bu tedavi malzemeleri ve tedavi yöntemleri hakkında ayrıntılı bilgilere Kırgız sözlü edebiyatının en önemli mirası olan “Manas” destanında da rastlanmıştır. Destan üzerine bugüne kadar yapılan bilimsel araştırmalarda bu bilgiler çeşitli yönlerden ele alınmış olup yalnız Kırgızlarla ilgili değil genel Türk ve Moğol halklarının geçmişine, kültür ve dillerinin tarihine ışık tutan önemli sonuçlar elde edilmiştir. Destandaki dikkat çeken ilginç tedavi yöntemlerinden biri cerrahi yöntemdir. “Manas” destanında bir suikast sonucu veya bir savaş esnasında yaralanmış olan bazı kahramanlar halk hekimleri tarafından tedavi edilirken çeşitli cerrahi yöntemlerin uygulandığı görülmektedir. Örneğin, destanın “Seytek” bölümünde düşmanları tarafından işkence görerek iki kürek kemiği sırtından ayrılmış olan kahraman Külçoro’yu Kızılsart adlı tabip tedavi eder. Kızılsart bu tedavi esnasında Külçoro’nun kesilmiş dolayısıyla eksik olan kürek kemik parçalarının yerini köpeğin kürek kemiğiyle tamamlar ve iyileştirir. Bu olay hayvandan insana adeta bir organ (kemik) nakli şeklindeki cerrahi tedavi yöntemidir.

Destanda özellikle savaşta vücuduna ok veya mızrak saplanmış olan askerlerin tedavi süreçlerinden bahsedilirken ok veya mızrak kalıntılarını tespit etme ve temizleme yöntemleri hakkında da ayrıntılı bilgilere rastlanır. Görünüşe göre bu yöntemlerin çoğu cerrahi tedavi yöntemleridir. Destanda ayrıca bu tedavi yöntemi ile ilgili *aştar, şak-şak sapsalga, kartık, oñko, iskek, ileger, apı, üpü, kırma kızıl daarı, kara daarı* vd. gibi ilginç terimlere de rastlanmaktadır. Bildirimizin konusu olan *tintüür* ve *şimşüür* gibi bazı cerrahi araç gereç adları da işte bu tedavi yöntemleri hakkında anlatılırken geçmektedir. Ancak destanda geçen bu cerrahi araç-gereç adlarının henüz ayrıntılı bir şekilde dilbilimsel açıdan ele alınmadığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle bildirimizde söz konusu eksikliğin giderilmesine katkıda bulunmak amacıyla cerrahi araç-gereç adları olan *tintüür* ve *şimşüür* terimleri ele alınmış olup bu sözcüklerin kökeni ve kullanım şekilleri art zamanlı ve eş zamanlı araştırma yöntemiyle ayrıntılı olarak incelenmiştir.

1. Tintüür

“Manas” destanında geçen cerrahi aletlerden biri *tintüür*’dür. *Tintüür* kelimesi Kırgızca sözlüklerde “Her iki kenarı keskin olup sivri ucuyla kapalı yaraları kesme vb. işlemler için kullanılan cerrahi alet, neşter” (Yudahin, 1985, II:238; Akmataliyev ed., 2015, II:499; Arıkoğlu vd., 2017, II:2047) şeklinde açıklanmıştır. “Manas” destanında bu alet genellikle savaşlardan dolayı meydana gelen yaralanmaların tedavilerinin tasvirlerinde geçmektedir:

..Sökkö cakın ok bar – dep,
Korgoşun *tintüür* kılışp,
Türkülöşüp, saygılap,
Bilip atkan mından köp...
(Orozbakov, 2017, I:605)

...“Kemiğe yakın ok var” diye
Kurşun *tintüür* yaparak
İtekleyip sokarak
Anlayanlar daha çok”...

..Oñoy cerde ok bar – dep,
Tintüür salıp kopşutup,
Bilip atkan andan köp...
(Orozbakov, 2017, II:31)

...“Kolay yerde ok var” diye
Tintüür sokup yerinden oynatarak
Anlayanlar daha çok”...

Bu tasvirlerle göre, *tintüür*, ok ya da mızrak gibi demirden yapılmış diğer silahların parçaları vücutta kaldığında onların bulunduğu yeri tespit etmek için kullanılan bir alettir. Destanda kurşundan yapıldığı kaydedilmiş, ancak bazı araştırmalarda altın, gümüş, demir tellerden veya çaresiz kalındığı zaman keçisakalı bitkisinden yapıldığına dair bilgiler mevcuttur (Tentigul kızı, 2016:141).

Tintüür sözcüğüne Türkçenin tarihî sahalarına ait kaynaklarda rastlanmamıştır. Günümüz Türk yazı dillerinden Kırgızcanın dışında yalnız Kazakçada *tintüvir* “fare (mouse)” (KÄTS, 2011:XIV, 624) şeklinde görülmektedir.

Sözcüğün kökeniyle ilgili kesin ve ayrıntılı bilgi mevcut değildir. Yalnız Tentigul kızı ve Aaliyeva tarafından hazırlanan “*Narodnaya Hirurgiya Po Eposu Manas*” (2017:31) başlıklı makalede *tintüür* sözcüğünün *tint-* “aramak, etraflica bakmak” fiilinden geldiği belirtilmiştir. Ancak buna eklenen *-üür* morfemiyle ilgili bir açıklama yapılmamıştır.

Tarafımca yapılan incelemeye göre *tintüür* sözcüğünün kökeni yüksek bir ihtimalle *tinti-* “aramak, didik didik aramak” fiiline dayanır. *Tinti-* fiili ise aynı anlamdaki *tint-* fiilinin *i* ünlü türemesiyle genişlemiş halidir. *Tint-* fiili bu haliyle Türkçenin tarihi metinlerinden ilk olarak Codex Cumanicus’ta *tint-* “araştırmak, incelemek, tahkik etmek” (Argunşah, Güner, 2022:683) şeklinde tanımlanmıştır. Aynı metinde bu sözcüğün türevi olan *tintövçü* “araştırmacı, inceleyici” sözcüğü de yer almaktadır. *Tint-* fiiline daha sonraki tarihi dönemlere ait kaynaklarda yalnız Grigoryan (Ermeni) Kıpçakçasıyla yazılmış metinlerde *tint-* “el yordamıyla, araştırmak, elle muayene etmek, beceriksizce araştırmak, kontrol etmek, keşfetmek” (Garkavets, 2010:1442) anlamlarında yaygın bir şekilde rastlanmaktadır. Türkçenin günümüz yazı dillerinden ise, Kırgızcanın dışında Kazakçada *tint-* (KÄTS, 2011:XIV, 623), Nogaycada *tint-* (Baskakov, 1963:352), Karaycada *tint-* (Baskakov, 1974:529), Karaçay-Malkarcada (Tavkul, 2000:399), Karakalpakçada *tint-* (Baskakov, 1958:641), Tatarcada *tent-* (Asılgarayev ed., 2007:361), Başkurtçada *tëntë-* (Ahmerov, 1958:520), Kırım Tatarcasında *tint-* (Useynov, 2005:262), Altaycada (Naskali, 1999:178), Özbekçede *tinti-* (OTİL, 2020, IV:103) ve Yeni Uygurcada *tinti-* (Necip, 2008:413) şekillerinde görülmekte ve genel olarak “araştırmak, didik didik aramak, denetlemek, kontrol etmek; seçmek” anlamlarında kullanılmaktadır. Üzerinde durduğumuz *tintüür* sözcüğünün kökeni olduğu düşünülen *tint-* fiilinin nereden geldiği konusunda ise henüz kabul edilmiş bir görüş yoktur. Bu konuda yalnız T. Tekin DLT’de geçen *yin-* “(ev vb. yerleri) aramak” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2015:976) fiilinin günümüz Türkçesinde *yinde-*, Tuvacada *çindi-*, Hakaşçada *nindi-*, Kırgızcada *tint-* şeklinde geliştiğini öne sürmüştür (Tekin, 2013:240).

Kırgızcadaki *tintüür* sözcüğünün kökeninden bahsederken bir başka önemli mesele *tinti-* fiiline eklenen *-üür* morfeminin kaynağı ve gramatikal görevidir. Bu morfemle ilgili kanaatimiz şu şekildedir:

Buradaki *-üür* morfemi Klasik Moğolcadaki *arçigür* “toz bezi, temizlik bezi; silecek” (< *arçi-* “silmek, süpürmek”), *kanığur* “neşter (<*kana-* “kanamak”)), *gişkiğür* “basamak, merdiven” (< *gişki-* “adımlamak”), *kabçigür* “kıskaç, maşa, sıkıştırma aleti” (< *kabçi-* “kapmak, sıkmak, sıkıştırmak”) sözcüklerinin yapımında kullanılan ve fiilden isim yapan *-gur*, *-gür* ekinden başkası değildir. Çünkü Moğolcadaki bu sözcüklerden bazıları günümüz Kırgızcasında da görülmekte ve Kırgızcanın ses özelliklerine göre şekillenerek varlığını sürdürmektedir. Örneğin, buradaki *kabçigür* “kıskaç, maşa, sıkıştırma aleti” Kırgızcada *kıpçuur* “1. maşa, kıskaç; 2. kulağakaçan (böcek)” (Yudahin, 1985:492) şeklinde kullanılmaktadır. Kırgızcada buna benzer yapıya sahip *atkuur* (<*atki-*) “Pişmekte olan et parçalarını çevirmek veya tutmak için kullanılan alet” (Akmataliyev ed. 2011:161), *cançuur* “havan tokmağı” (Yudahin, 1985: I, 229), *celpüür* (< *celpi-*) “yelpaze” (Akmataliyev ed. 2011:542), *çapçuur* “Pişmekte olan et parçalarını çevirmek veya tutmak için kullanılan alet” (Yudahin, 1985:II, 348), *çimçuur* “maşa, kısgaç” (<*çimçi-*) (Yudahin, 1985:II, 388), *çulguur* “matkap, döndürerek delici alet” (<*çulgu-*) (Yudahin, 1985:II, 376), *şimsüür* (bk. **şimsüür**) sözcükleri de mevcuttur. Dolayısıyla, Klasik Moğolcada *-gur*, *-gür* şeklinde görülen bu fiilden isim yapım eki Kırgızca ve Kazakçaya bazı Moğolca sözcükler ile birlikte geçmiş ve Kırgızcada daha sonra kimi araç-gereç isimlerin yapımında örnekseme yoluyla sık tercih edilmiştir. Kanaatimizce *tintüür* sözcüğünün kalıplaşma süreci şu şekilde olmalıdır: *tint-i-gür* > *tint-i-wür* > *tint-üür*

2. Şimsüür

Şimşüür sözcüğü Manas destanının S. Orozbekov'a ait varyantında sadece bir yerde şu şekilde geçmektedir:

Ok cutkurup okşutup

Ok yutturup kusturarak

Som ettegi oktordu

Saf etli kısımlardaki okları

Şimşüür menen kopşutup

Şimşüür ile oynatarak

Tilip catkan dagı bar

Kesmekte olanlar da var

(Karıpkulov ed. 1995:362)

Bu sözcük Türkçenin tarihî sahalara ait kaynaklarında görülmemektedir. Günümüz Türk yazı dillerinden Kırgızcanın dışında sadece Kazakçanın ağızlarında *simsüvir* “kayış deliğini büyötmek ve düğümü çözmek için kullanılan boynuzdan yapılmış alet” anlamında kullanıldığına dair bazı bilgilere ulaşılmıştır. (bk. <https://sozdikqor.kz/soz?id=279203&a=Sims%C3%BDir>). Bu kaynakta Kazakçadaki *simsüvir* sözcüğünün Moğolca kökenli olduğuna da işaret edilmiştir.

Bunun dışında söz konusu *şimşüür* sözcüğünün kökeniyle ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Kanaatimce Kazakçadaki *simsüvir* sözcüğünün hem şekil olarak hem anlam olarak Moğolcadaki *sibegür* “biz; kunduracı bizi; dövme iğnesi, delici alet, zımba” (Lessing, 2017:836) sözcüğünden evirilme ihtimali mevcuttur. Ancak Kırgızcada yukarıdaki Moğolca *sibegür* sözcüğüyle ilişkili olduğu düşünülen “biz; kunduracı bizi; dövme iğnesi” *şibege* sözcüğü mevcuttur. Kırgızcadaki söz konusu *şimşüür* sözcüğü bize göre yukarıda üzerinde durulan *tintüür* sözcüğünden örnekseme yöntemiyle ona benzetilerek yapılmış aynı cerrahi aletin bir diğer ismidir. Sözcüğün kökenini Kırgızcadaki *şimşi-* “koklayarak aramak, kokusunu takip etmek (kurt, köpek, tilki vb. için)” fiiline dayandırmak mümkündür. Ancak buradaki *şimşi-* fiilinin bazen eğretileme sonucu sadece “didik didik aramak” anlamında da kullanıldığını da dikkate alırsak *tint-* fiilinin eş anlamlısı olarak da görülebilir.

Sonuç ve Değerlendirme

Sonuç olarak, bildirimizde ele alınan *tintüür* ve *şimşüür* cerrahi alet isimlerinin yapımında Klasik Moğolcadan kopyalanmış olan ve fiillerden genellikle araç-gereç isimleri yapan *-gur*, *-gür* yapım eki kullanılmıştır. Bilindiği üzere Türkçe ile Moğolca arasındaki dilsel ilişkinin tarihi oldukça eski devirlere dayanmakta ve bu ilişki günümüzde de kısmi olarak devam etmektedir. Ancak bu derin ilişki günümüz Türk yazı dillerinin hepsinde aynı eşitlikte değildir. Özellikle Kırgızca ve Kazakçanın Moğolca ile olan ilişkisinin daha farklı düzeyde olduğunu söylemek mümkündür. Bu iki yazı dilinde Moğolcadan kopyalanmış yukarıdaki gibi dilsel unsurlara diğer bazı Türk yazı dillerine nazaran daha çok rastlandığı bir gerçektir. Bu durum dilimizin kökenine, tarihsel gelişim sürecine derinlemesine inildikçe daha belirgin bir halde görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Ahmerov, K. Z. (ed.), (1958), *Başkirsko-Russkiy Slovar'*, Moskva, Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannih i Natsional'nih Slovarey.
- Akmataliyev, Abdıldacan (ed.), (2011), *Kırgız Tilinin Sözdüğü I-II*, Bişkek, Avrasya Press.
- Argunşah, Mustafa ve Galip Güner (2022), *Codex Cumanicus*, Ankara, TDK Yayınları.
- Arıkoğlu, E., Alimova, C., Askarova, R. ve Selçuk, B. K. (2017), *Kırgızça-Türkçö Sözdük*, Bişkek, KTMU.
- Asılgarayev, Ş.N. ve diğerleri (ed.), (2007), *Tatarsko-Russkiy Slovar'*, Kazan, Magarif.
- Baskakov, N. A. (ed.), (1958), *Karakalpaksko-Russkiy Slovar'*, Moskva.
- Baskakov, N. A. (ed.), (1963), *Nogaysko-Russkiy Slovar'*, Moskva.
- Baskakov, N. A. (ed.), (1974), *Karaimsko-Russko-Pol'skiy Slovar'*, Moskva, İzdatel'stvo “Russkiy Yazık”.
- Ercilasun, Ahmet Bican ve Ziyat Akkoyunlu (2015), *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara, TDK Yayınları.

- Garkavets, Aleksandr N. (2010), *Kypchakskoe Pis'mennoe Nasledie III. Kypchakskij Slovar'*, Almaty, Kasean Baur.
- Karıpkulov, A. (ed.) (1995), “*Manas*” *Entsiklopediyası II*, Bişkek, KR Uluttuk İlimder Akademiyası.
- Kazak Ādebiy Tiliniñ Sözdigi – XIV* (2011), Almatı, A. Baytursınulı Atındağı Til Bilimi İnstitutı.
- Moldalieva, Nurgül (2010), *Kırgız Türkçesinin Sağlıkla İlgili Söz Varlığı*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara.
- Moldobayev, İ. B. (1993). *Manas Eposundagı Eldik Meditsina*. B. Sadıkov (Ed.), *Manasçılar – Kırgız Elinin Ruhaniy İnsandarı* içinde (103-114). Bişkek: KR Uluttuk İlimder Akademiyası.
- Naskali, Emine Gürsoy (1999), *Altayca-Türkçe Sözlük*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Necip, Emir Necipoviç (2008), *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, çev: İklil Kurban, Ankara, TDK Yayınları.
- Orozbakov, Sagımbay (2017), *Manas Eposu I-II*, İstanbul, TDBB.
- Özbek Tiliniñ İzohli Lugati – IV* (2020), Taşkent, Özbek Tili, Adabiyoti va Folklori İnstitutı.
- Sadıkov, T. ve Sarsembayev, B. (2011). *Manas Destanı Kırgızca-Türkçe Büyük Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tavkul, Ufuk (2000), *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tentigul kızı, Nazira (2016), “ ‘Manas’ Eposundagı Eldik Salttuu Hirurğiya cana Anın Ayrım Metoddoru”, *Vestnik KGMA im. İ.K. Ahunbayeva*, S:4, s. 140-142.
- Tentigul kızı, Nazira ve Gulzat Aaliyeva, “Narodnaya Hirurğiya Kırgızov po Eposu ‘Manas’ ”, *Nauçnyy Jurnal*, 2017, C:3, S:16, s. 29-32.
- Useyinov, Seyran Memetoviç (2005), *Krımşkotatarsko-Russkiy Slovar’*, Simferopol.
<https://sozdikqor.kz/soz?id=279203&a=Sims%C3%BDİr>

